

KUL TU RA

KROZ
PROSTOR,
VREME I
TURIZAM

*Dragica
Tomka*

POJAM I KLASIFIKACIJA KULTURNIH DOBARA

Mnogi objekti, predmeti, pojave i događaji nastali tokom duge istorije razvoja čovečanstva imaju neka zajednička svojstva - imaju svojstva da su ih stvorili ljudi kao rezultat duhovnog doživljaja stvari i pojava, odnosno umetničkog stvaranja. Poreklo umetničkog stvaranja se nalazi u ljudskoj potrebi da osmisli vlastito iskustvo i da stvori svoju viziju sveta pomoću različitih izražajnih sredstava i čulnih simbola - reč, boja, pokret, ton, linija, plastični oblik. Umetničko delo, kao opredmećen ljudski doživljaj je rezultat subjektivnog doživljaja, ali istovremeno pruža zadovoljstvo i onome ko ga posmatra, sluša, upoznaje. Umetnost, kao srž kulture, je dakle komunikacioni proces i uvek podrazumeva dvosmerni odnos između stvaraoca dela (umetnika) i publike. Osim umetničkih dela, čovek tokom svog ličnog i društvenog kulturnog razvoja stvara i druge tvorevine koje možda nemaju svojstva umetničkog dela, ali koja imaju istorijski, društveni ili drugi kulturni značaj. Ta dela su nastala i nastaju kao izraz materijalne i duhovne kulture jednog čoveka, grupe ili naroda i imaju svojstva koja zadovoljavaju neke od ljudskih potreba u sferi kulturnih potreba (estetski doživljaj, opuštanje, zabava, razonoda, informisanje, kontaktiranje...). Takve tvorevine se mogu nazvati kulturnim dobrima. U stručnoj i naučnoj literaturi se sreće veliki broj različitih termina, definicija i kriterijuma razvrstavanja različitih tvorevina koje je čovek stvorio tokom civilizacijskog razvoja.* Tako se sreću termini: kulturni ili kulturno-istorijski spomenici, kulturna dobra, kulturne vrednosti, kulturna baština, spomenici kulture itd. Bez pretenzija da se dublje uđe u problematiku definisanja pojava i predmeta kulture, a u cilju izbora najadekvatnijeg termina za potrebe analize značajnih kulturnih dobara za turistički razvoj, prihvaćen je termin **kulturno dobro**, kao najčešće upotrebljavan, ali i najobuhvatniji termin.

Kulturna dobra su stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture koja imaju takva svojstva da zadovoljavaju deo ili ukupnu kulturnu potrebu savremenog čoveka. Ona su od posebnog značaja za umetnost, kulturu, istoriju jednog društva, te se najznačajnija stavljaju pod posebnu društvenu zaštitu.

Kulturno dobro je širi pojam od pojma kulturno-istorijski spomenik koji podrazumeva materijalna kulturna dobra.

Svojim osnovnim svojstvima kulturna dobra su sastavni deo života čoveka, ona utiču na kulturaciju, i obogaćenje duhovnosti čoveka. Kao takva, kulturna dobra su i neizbežan deo turizma, kao socio-kulturnog i prostornog

fenomena. Nezamisliva su turistička kretanja, bilo kog tipa bez kontakta sa kulturnim dobrima. Međutim, kako bi se kulturna dobra mogla kvalitetnije i na pravi način prezentovati kroz turizam moraju posedovati i određena dodatna svojstva. Dakle, za turističku prezentaciju su bitne osnovne, ali i dodatne karakteristike kulturnih dobara koje ih svrstavaju u red značajnih turističkih vrednosti i sve češće pokretača turističkih kretanja. Te karakteristike bi bile:

- da imaju svojstva spomenika kulture - umetničke, estetske vrednosti, znamenitost,
- da imaju kulturni ili istorijski značaj ili značaj za razvoj nauke,
- da imaju svojstvo atraktivnosti, prepoznatljivosti, raritetnosti, spektakularnosti, ili druge kulturne karakteristike,
- da budu uređeni, organizovani ili pripremljeni ne samo za kulturološku već i turističku prezentaciju.

Vrste kulturnih dobara. U zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih, istorijskih svojstava, kao i u zavisnosti od mogućnosti turističke prezentacije, sva kulturna dobra mogu se podeliti u više grupa:

1. arheološka nalazišta;
2. dela sa spomeničkim i umetničkim svojstvima, (dela arhitekture, dela slikarstva i vajarstva, dela primenjenih umetnosti, ostvarenja dramske, muzičke ili filmske umetnosti;
3. prostorne kulturno-istorijske celine (stara jezgra gradova, značajnije seoske ambijentalne celine i etno-parkovi, manastirske celine, srednjovekovni gradovi i utvrđenja);
4. znamenita mesta ili spomen-obeležja;
5. folklorno nasleđe zgrade i prostori narodnog neimarstva, ostvarenja materijalnog i duhovnog narodnog stvaralaštva;
6. manifestacione vrednosti;
7. ustanove kulture (muzeji i galerije, kulturni centri).

KARAKTERISTIKE KULTURNIH DOBARA

Klasifikacija kulturnih dobara izvršena je na bazi njihovih fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava, kao i mogućnosti turističke uređenosti i prezentacije. U tom smislu u Jugoslaviji se mogu izdvojiti sledeće grupe kulturnih dobara i istaći najkarakterističniji primeri pojedinih grupa.

1. **Arheološka nalazišta** su delovi zemljišta na kojima se nalaze otkriveni i potpuno ili delimično iskopani, konzervirani i uređeni ostaci nepokretnih objekata, kao i pokretni predmeti iz ranijih istorijskih perioda.

Sudbina otkrivenih arheoloških nalazišta je najčešće neizvesna zbog, još uvek, nepronađenih odgovarajućih tehnika konzervacije koje bi osiguravale dalji

život predmeta i delova zgrada koji su vekovima bili u posebnim mikroklimatskim uslovima ispod površine zemlje. Za sada se najčešće pristupa odnošenju pokretnih predmeta u prostorije muzeja, gde se može ostvariti najbolja zaštita.

U Jugoslaviji postoje brojna arheološka nalazišta iz perioda praistorije, a najznačajnija iz neolita, kao i nalazišta iz antičkog grčkog i rimskog perioda. Najznačajnija nalazišta su: Lepenski Vir, do sada najbolje ispitano i uređeno za posetu, a i kulturno-istorijski najznačajnije nalazište. Od ostalih praistorijskih nalazišta treba spomenuti pećine Zlatsku, Risovaču i Crvenu stijenu. Iz perioda neolita značajna su nalazišta u Vojvodini: Vinča, Starčevo, Gomolava, zatim Predionica kod Prištine, Risan u Crnoj Gori, pa Atenica, Karaburma i druga nalazišta. Većina njih su nedovoljno atraktivna i nedovoljno opremljena za turističku posetu.

Iz antičkog grčkog perioda značajnija su nalazišta u Crnoj Gori (Budva), mada nedovoljno atraktivna za turističku posetu. Iz rimskog perioda je očuvano znatno više arheoloških nalazišta i spomenika kulture. Sigurno najpoznatija i za turističku posetu bolje opremljena su nalazišta: Sirmium, Singidunum, Naisus i Mediana, pa Gamzigrad i Caričin grad, neopravdano zapostavljeni i neistraženi, više spomenika na području Đerdapa, pa crnogorski gradovi Risan, Ulcinj, Duklja. Svi oni nedovoljno uređeni, naročito ne revitalizovani, oživljeni različitim aktivnostima kulture koje bi im dale život i privlačnost za posetioce.

2. **Dela sa spomeničkim i umetničkim svojstvima.** Ova grupa kulturnih dobara predstavlja vrlo raznovrsnu i po vrstama mnogobrojnu grupu koja obuhvata sva ona dela koja imaju, pre svega, umetnička svojstva sa izraženim kulturnim i istorijskim značajem, bez obzira na istorijski period u kojem su nastala. U zavisnosti od vrste umetnosti čiji su produkt, sva ova dela se mogu razvrstati u tri podgrupe:

- dela arhitekture - objekti i njihove celine,
- dela likovnih umetnosti - slikarstva, vajarstva i primenjenih umetnosti,
- ostvarenja dramske, muzičke ili filmske umetnosti.

Dela arhitekture mogu biti : dvorci, palate, gradske kuće, vile, koje se nalaze u okviru gradova, kao što su ona u Beogradu (Konak kneginje Ljubice, Kapetan Mišino zdanje i druga), u Novom Sadu, barokne zgrade u Sremskim Karlovcima, tipična arhitektura Cetinja, tipična barokna arhitektura manjih gradova u Vojvodini, zatim u Srbiji, u banjskim mestima koja imaju tradiciju lečilišta i u kojima su bogati ljudi zidali lepa zdanja, ili dvorci u Vojvodini van gradova, nedovoljno afirmisani (sem Fantasta kod Bečeja), ali koji bi mogli biti vrlo atraktivni za posetioce. Brojne i raznovrsne crkve, građene u klasičnim evropskim stilovima, ili što je mnogo češće u specifičnim stilovima našeg podneblja, a vrlo često oslikane ili ukrašene ikonama, predstavljaju takođe interesantan motiv za obilaske i razgledanje. Ukoliko su rađena kao tipična za određen arhitektonski stil, dela arhitekture mogu predstavljati privlačan motiv za turističke obilaske ili boravak turista. Takvi objekti su u razvijenim turističkim

sredinama, najčešće osnovni motiv dolaska turista u one gradove, seoska područja ili izolovane komplekse (dvorci), koji daju značaj ovim delima, i koji su dela arhitekture pretvorili u žive institucije (muzeje, izložbene paviljone, koncertne dvorane) ili su ih adaptirali u turističke objekte, najčešće ekskluzivne ponude. Pozitivan primer takvom pristupu arhitektonskim ostvarenjima je Velika Britanija u kojoj turizam velikim delom počiva upravo na takvim vrednostima. U našoj zemlji dobri primeri su Cetinje, dvorac Fantast, kao i pojedine banje - Arandjelovac, Banja Koviljača, Vrnjačka Banja i druge.

Dela slikarstva i vajarstva su još brojnija, međutim za turizam su ona skoro uvek dopunski motiv turističke posete, sem u izuzetnim slučajevima, kao što su dela vrhunskih slikara svetskog glasa. Naša zemlja nije bila vodeća umetnička sila u istoriji, ali u pojedinim periodima rad pojedinih umetnika dostizao je vrednost međunarodnog značaja i takva dela mogu biti interesantna. Ostavljajući srednjovekovne freske, kao ostvarenja čiju prezentaciju treba povezati sa prezentacijom manastira kao celine, jer su neprenosive u originalnom obliku, postoje i dela umetnika koja imaju svoju pojedinačnu vrednost. Takvi umetnici su iz perioda baroka Teodor Kračun i Jakov Orfelin, zatim slikarstvo XIX veka sa poznatim slikarima: Katarina Ivanović, Arsa Teodorović, Konstantin Danil, pa romantičari Đura Jakšić, Uroš Predić, Paja Jovanović, vajar Toma Rosandić, ili dela Ivana Meštrovića, pa impresionista Nadežda Petrović. Slikarstvo XIX veka je u Vojvodini bilo vrlo razvijeno, tadašnji slikari su, učeći u evropskim centrima umetnosti, dostigli svojim radovima evropski nivo, ali njihova dela se još uvek ljubomorno čuvaju od brojnijih pogleda posetilaca. Ista sudbina prati i ostvarenja umetnika XX veka. Slikarstvo teško može biti samostalan motiv turističkih kretanja, međutim, mora se i može pronaći put da se ta dela glasnije i interesantnije pokažu znatiželjnim postiocima, kao na primer: pokretne povremene tematske izložbe, bijenale, popularizacija preko grafičkih propagandnih sredstava, slikarske kolonije.

3. **Prostorne kulturno-istorijske celine.** Ova grupa kulturnih dobara je najbrojnija, ali i najpogodnija za turističku valorizaciju i prezentaciju. Samim tim što su to prostori, dakle veće celine, kompleksi zgrada, sa okolnim ambijentom, ali i brojnim ostvarenjima unutar tih prostora, omogućuje bolju uočljivost, prepoznatljivost za posetioce. U ovoj grupi kulturnih dobara su i naša do sada najbolje vrednovana, zaštićena i prezentovana ostvarenja kulturnog razvoja. Prostorne kulturno-istorijske celine možemo podeliti u sledeće grupe: stara jezgra gradova, seoske arhitektonske celine, ostale ambijentalne celine, manastirske celine, srednjovekovni gradovi i utvrđenja.

a) **Stara jezgra gradova** su vrlo omiljeno mesto boravka turista, mesta dešavanja trgovine, kulture, susreta i zabave ljudi. Interesantna su i očuvana stara jezgra gradova u Vojvodini, (Sremski Karlovci, Subotica, Zrenjanin, Sombor, Vršac), sa karakteristikama provincijalizma pojedinih evropskih pravaca. Stari gradovi u Crnoj Gori imaju svoju specifičnost (svetska kulturna baština Kotor - danas u tužnom stanju, pa Budva, Risan, Ulcinj i drugi), gradovi u Srbiji (Beograd, Niš, Valjevo) ili oni sa specifičnim stilom balkanske arhitekture, (Novi

Pazar), pa naročito gradovi na Kosovu - Prizren, Peć, Priština, takođe imaju svoju fizionomiju. Svi oni zajedno nedovoljno su afirmisani, a još manje uređeni i ponuđeni turistima.

b) Seoske arhitektonske celine - nastale u nekadašnjim selima, danas varošicama ili gradovima, kao rezultat originalnog narodnog neimarstva koji je imao svoj specifičan umetnički izraz tako prepoznatljiv za naše krajeve. I upravo ta prepoznatljivost je onaj momenat koji im daje i poseban turistički značaj i za strane posetioce, koji dolaze iz zemalja koje su imale renesansu, barok, klasicizam, ali nisu imali kombinaciju vizantijske, gotske i romanske arhitekture, snažne uticaje islama uz autohton umetnički izraz.

c) Ostale ambijentalne celine (čaršije, trgovačke ulice, bazari, pijace, kuće u kojima su živeli značajni ljudi ili se dogodili značajni događaji), su uvek vrlo privlačno mesto za znatiželjne posetioce, koji u tim prostorima upoznaju život običnog čoveka, tako specifičan u svakoj regiji ili zemlji. Oni su uvek korisna dopuna turističkog boravka. Takvih primera ima zaista mnogo i ima ih u gotovo svim sredinama.

d) Manastirske celine - grupa kulturnih dobara koja sigurno zaslužuje, i moramo reći i uživa, poseban tretman u kulturološkoj, ali i turističkoj valorizaciji i prezentaciji. Brojni manastiri u Srbiji i Crnoj Gori, nastajali od IX do XVIII veka, uvek su nosili pečat ne samo specifične umetnosti tog vremena, nego i ukupnog kulturnog stvaralaštva pojedinaca i naroda. Teško bi bilo na ovom mestu nabrojati sve manastire, ali svaka grupa, svrstana po dominantnom umetničkom stilu, nosi neke specifičnosti i značaj: Manastiri Raške škole sa veličanstvenom Studenicom i Sopoćanima, čiju vrednost je priznala i svetska kulturna javnost, i brojnim freskama u njima od kojih su neke i pojedinačno zaštićene kao ostvarenja međunarodnog zanačaja - mileševski Beli anđeo, studeničko Raspeće, ili Uspeñje Bogorodice u Sopoćanima. Srpsko-vizantijska škola je dala jednu Gračanicu, a Moravska škola, sa najviše naših umetničkih izraza, dala je ne samo specifične objekte Ravanicu, Lazaricu, Manasiju, Ljubostinju i druge, nego i specifične freske po svom koloritu, dimenzijama i pre svega tematici. I ne treba zaboraviti manastire kasnijeg perioda: fruškogorske, ovčarsko-kablarske i naravno manastire Crne Gore sa veličanstvenom Moračom i Pivom. Naravno, vrednost manastira se ne završava na objektima ili freskama, oni su vredni i trebali bi biti interesantni i po ukupnom doprinosu koji su dali u kulturnom i istorijskom razvoju naše zemlje. Danas je većina manastirskih celina rekonstruisana, obnovljena, vrlo često i osmišljeno uređena za posetu, te one predstavljaju vrlo privlačne ambijente ne samo za kratku posetu nego i za boravak u njima. Međutim, dalja aktivnost na boljoj prezentaciji i promociji je sigurno korisna, pogotovo na inostranom tržištu.

e) Srednjovekovni gradovi i utvrđenja - još jedna grupa kulturnih dobara na koju se vrlo često zaboravlja i čija ostvarenja do danas nisu našla odgovarajuće mesto u turističkoj valorizaciji i prezentaciji. Neki pokušaji na Kalemegdanu, Petrovaradinskoj tvrđavi, u Niškom ili Smederevskom gradu su manje ili više uspešni, ali zato ostali gradovi, kao što su Golubac, Ram, Počitelj, Stari Bar, Ulcinj i drugi i dalje primaju samo pojedinačne posetioce ili sporadične

manifestacije, bez celovito osmišljene revitalizacije i prezentacije. Postoje brojni primeri u Francuskoj, naročito Engleskoj, koji su od starih dvoraca i utvrđenja napravili prave kulturne i turističke centre.

4. **Znamenita mesta ili spomen-obeležja.** Ova grupa kulturnih dobara obuhvata prostore i objekte od posebnog značaja za istoriju naših naroda i predstavlja tipične spomenike, koji pojedinačno ili u grupama ukazuju na značajne događaje, ličnosti i mesta. To su: spomen groblja i pojedinačni spomenici ili spomeničke celine (memorijalna mesta). Takvih kulturnih dobara u našoj zemlji ima dosta, bilo da su nastala u momentima istorijskih događaja ili, naknadno kao uspomena na određene ličnosti i događaje i većinom su dobro očuvani i uređeni. Pojedina memorijalna mesta imaju i značaj za evropsku istoriju, i predstavljaju velike komplekse lepo osmišljenog i uređenog prostora. Njihova turistička valorizacija i prezentacija se može obogatiti raznovrsnim odgovarajućim manifestacijama ili scenskim prikazima.

5. **Folklorno nasleđe.** Pod folklorom se podrazumeva narodna umetnost koja se spontano razvija kao deo tradicionalne materijalne i duhovne kulture. Objekti, tvorevine i pojave folklornog stvaralaštva specifični su za svaku zemlju, pa i za pojedine delove, a pogotovo za Jugoslaviju čije su geografske, istorijske i etničke karakteristike veoma raznolike. To šarenilo, svojevrsan kulturni milje, daju poseban pečat folklornom stvaralaštvu i u zemljama koje mu pridaju odgovarajući značaj, predstavljaju vrlo privlačan i turistički motiv. Po specifičnosti nastanka i osnovnim karakteristikama, ova dobra mogu biti:

- zgrade i prostori narodnog neimarstva- brvnare, bondručare, prizemljuše od naboja, zemunice, različiti pomoćni objekti, jedinstvene crkve brvnare.
- ostvarenja materijalne i duhovne kulture stvaralaca iz naroda - nošnje, muzika, igra, "naivno" slikarstvo i vajarstvo, u kojem imamo i stvaraoce sa svetskim glasom (slikarstvo Kovačice).
- ostvarenja tehničke kulture naroda - stari zanati: duboresci, kujundžije na Kosovu, ćilimari iz Pirota i planinskih sela, grnčari sa juga Srbije, ali i iz Vojvodine, pletilje sa Zlatibora, pa ćurčije, opančari, kazandžije i mnogi drugi.

Mogućnosti turističke prezentacije folklornog stvaralaštva su brojne: različite kulturne manifestacije, priredbe i smotre folkloru, kao što su: Kosidba na Rajcu, Dužijanica u Subotici, Dani ludaje u Kikindi, različite setvene, žetvene svečanosti, dani berbe (grožđa, voća), viteške igre. Takođe se mogu organizovati izložbe starih zanata, uređenje starih čaršija sa oživljenim zanatima. Etno-parkovi su celovit i sveobuhvatan način prezentacije ukupnog folklornog stvaralaštva i svojevrsni muzeji pod vedrim nebom. Poznati su u zemljama Skandinavije, Rumuniji, Mađarskoj ili Bugarskoj, ali mi ih još uvek imamo malo.

6. **Manifestacione vrednosti.** Ova grupa kulturnih ostvarenja je vrlo raznovrsna, ali obuhvata u principu sva ona ostvarenja koja se prikazuju na sceni, koja podrazumevaju posmatranje, kontaktiranje između stvaraoca, izvođača i posmatrača. Neka dela i ostvarenja su umetnička ostvarenja, a neke podgrupe obuhvataju savremena ostvarenja i potrebu i izraz našeg vremena. To su:

- ostvarenja savremene scenske i filmske umetnosti,
- predstave, priredbe i festivali, kao oblik prikazivanja ostvarenja drugih umetnosti,
- kulturne i zabavne manifestacije različite sadržine, odgovarajućeg kulturnog nivoa,
- poslovne manifestacije i sajmovi,
- sportske manifestacije.

Već samim tim što su izraz scenskog prikazivanja ili komunikacije, ova ostvarenja su prilagođena za turističku prezentaciju i vrlo su privlačna za posetioce. Ona su sastavni deo turističkog boravka posetilaca nekog mesta ili regije, a vrlo često i osnovni motiv dolaska turista u neko mesto.

7. **Ustanove kulture sa svojim aktivnostima.** Ustanove kulture nisu same po sebi kulturna dobra, ali svojim aktivnostima oni stvaraju nova dobra koja imaju posebno mesto u prezentaciji kulturnih dobara neke regije. To su:

- muzeji,
- kulturni centri.

Muzeji su svojevrsne institucije nauke, kulture i obrazovanja čija je osnovna funkcija sakupljanje, proučavanje, priprema za izlaganje i izlaganje raznovrsnih predmeta istorije, kulture i umetnosti, nastalih tokom razvoja nekog područja. Bez obzira da li su opšteg karaktera (kao nacionalni, zavičajni ili narodni muzeji) ili specijalizovani muzeji sa tematskim zbirkama i izložbama, muzeji predstavljaju vrlo omiljeno mesto u turističkoj ponudi nekog mesta. To su najčešće mesta na kojima se može sagledati stvaralaštvo različitih umetnosti kroz istorijski, kulturni i geografski presek. Međutim, muzeji su istovremeno i institucije koje svojim dodatnim aktivnostima stvaraju nove vrednosti: prezentacije kulturnih ostvarenja, tematski razgovori, mali koncerti, večeri poezije, revije različitih ostvarenja i slično, a koje oživljavaju muzeje i time ih čine pristupačnijim za sve one posetioce kojima muzeji odbijajuće deluju svojom strogošću i patinom. Muzeji su uostalom u svetu mesta sa najvećim brojem evidentiranih posetilaca, od svih kulturnih dobara.

U našoj zemlji su organizovani brojni muzeji u svim većim i mnogim manjim mestima. Ali čini se da, sem pojedinih izuzetaka, većina muzeja svoju aktivnost završava na organizovanju stalnih ili eventualno povremenih izložbi, te da su kod nas to još uvek mesta koja pasivno očekuju malobrojne posetioce.

LOCIRANJE, PROPADANJE I ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE

Posmatrano kroz prizmu turizma, bitno je uočiti neke pojave i neke procese vezane za kulturna dobra, koja mogu uticati i na turističku valorizaciju. Te pojave se mogu uočiti analizirajući položaje spomenika, stanje i zaštitu tih vrednosti i analizirajući mogućnosti koje se javljaju u odnosu na njihovo uobličenje i turističko uređenje.

POLOŽAJ I PROPADANJE SPOMENIKA

Izbor mesta za podizanje gotovo svakog spomenika i njegov položaj nikada nisu bili proizvoljni. Uvek su postojali određeni uslovi i razlozi da se taj položaj spoji s lepotom prirode, njenim biljnim i životinjskim svetom, njenim vodama i drugi banjskim i klimatskim osobenostima, s njenom pristupačnošću ili nedostupnošću, pitominom ili divljinom, bogatstvom ili siromaštvom.

Nisu slučajno najstariji stanovnici ove zemlje našli svoja skloništa i naselja u pećinama ili u priobalnim zaklonima Lepenskog Vira. Trajan je najpogodniju trasu rimskog puta, u pohodima na Dačane, isklesao baš u stenju Đerdapskog tesnaca. Dugo su vremena rimski Limes određivale obale Drave, Save i Dunava, kao što su i kasnije, tokom vekova, na obalama ovih reka nicalle mnoge tvrđave kao granični branici pojedinih carstava. Visoko postavljeni Maglić i Zvečan motrili su i štitili značajan put kroz Ibarsku klisuru. Zar su se slučajno, pod Turcima, crkve i manastiri skrivali po gudurama, dok su džamije i medrese, hamami i hanovi podizani usred naselja, na raskršću važnih puteva u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Tvrdi grad Kotor smestio se u dnu najbezbednijeg zaliva na Jadranu. Novo Brdo se razvilo blagodareći izobilju svog rudnog blaga. Studenica je iznad istoimene rečice, Sopoćani su Raškoj na izvoru, Dečani pored kisele vode - sva tri manastira u blizini mermernih majdana. Žiča je kraj Mataruške, a Ljubostinja kraj Vrnjačke Banje. Neposredno uz manastir Banju kraj Lima i Banjsku kraj Ibra ljudi se i danas leče kao i u Novom Pazaru, Niškoj, Kuršumlijskoj i Katlanovskoj banji i u mnogim drugim banjama, razvaline nekadašnjih rimskih termi još uvek prkose vremenu.

Mnogi zapisi iz srednjeg veka, a i kasnije, svedoče da su ktitori i njihovi saradnici ulagali znatan trud u izboru mesta i položaja za podizanje zadužbina i drugih građevina. Tražene su šume ili proplanci, čuvici s prostranim vidicima, teško pristupačna mesta u divljim klisurama ili pitomine u rečnim dolinama. Po

svemu sudeći, i tada su lokacije bile brižljivo birane.

Širom zemlje, u području osnovnih saobraćajnih pravaca koji se, uglavnom, podudaraju sa tokovima velikih reka: Save, Dunava i Tise, Drine, triju Morava s Ibrom, razasut je znatan broj spomenika - različitih po vremenu kome pripadaju, raznolikih po svojoj oblasti, nejednakih po stepenu očuvanosti, po pristupačnosti i mogućnosti njihovog današnjeg korišćenja.

Razvoj turizma u Jugoslaviji usmeren je upravo ka slivovima ovih voda. Na tom su potezu, osim spomeničnih vrednosti i prirodnih lepota, banjska i klimatska lečilišta, glavna naselja i industrijski centri, međusobno povezani savremenim putevima. S toga i spomenici koji se nalaze kraj ovih današnjih centara opravdano beleže najveću posetu.

Vremenom je sva ova baština u znatnoj meri uništavana. Osnovni uzroci uništavanja, rušenja ili propadanja spomenika kulture su brojni. Mogu se podeliti u osnovne dve kategorije: prirodni činioci i ljudski faktor.

Mnogobrojni su **prirodni činioci propadanja** spomenika kulture. U mnogo slučajeva napušteni od svojih vlasnika, spomenici su bili prepušteni sami sebi. Ponekad su i vekovima bili izloženi vetru, žezi i mrazu, suši i vlazi, požaru i potresima, kao i drugim nedaćama. Prirodno je da su na prvom mestu podlegali spomenici čija je građa bila od slabijeg materijala. Istorijski podaci uveravaju da su većina dvorova i ostalih zgrada, pa i mnogi ukrasni predmeti, bili od drveta. Takve su starine već odavno propale. Imamo bezbroj primera da su nestajali i kameni gradovi, pošto ih je napustilo njihovo stanovništvo. Kotor je stradao, pa i drugi gradovi sa šireg područja. Svedoci smo da je nestabilno tle učinilo svoje i nedavno, prilikom razornog zemljotresa na Crnogorskom primorju, kao i prilikom brojnih elementarnih nepogoda izazvanih bujicama i drugim poplavama širom cele zemlje, kada je narod, osećajući iskonsku potrebu da svoja dobra čuva, popravljao kako je znao i umeo.

Izuzev prirodnih uzroka koji su uticali na devastiranje, rušenje ili izmenu spomenika kulture često je i **čovjek sam uzrok propadanju** spomenika svoje ili tuđih kultura. Na prvom mestu su to različiti neprijateljski postupci. Primeri su brojni: pretvaranje objekata crkvenog hrišćanskog karaktera u džamije, premazivanje fresaka, doziđivanje minareta, skidanje olova sa kubeta i ostalih površina radi pretapanja za municiju i mnogi drugi varvarski postupci. Sem neprijateljskih pobuda, vrlo čest uzrok propadanja spomenika ili narušavanja njihovih kulturnih vrednosti je i neznanje, nekulturno ponašanje, koje se ogleda u premazivanju fresaka drugim slikama, grebanje, ljuštenje, ili ispisivanje spoljnih površina, bilo korisnika objekata ili češće posetilaca.

Nije bila retka pojava da kroz oštećene krovove voda sistematski uništava zidno slikarstvo; da se spomenici razvlače i upotrebljavaju kao običan građevinski materijal; da se pokretne dragocenosti daju na poklon ili prodaju čak i u inostranstvu, ukoliko ih pre toga ne uništi crvotočina ili memla. Pojedinci, često preko najlepših fresaka ili drugih umetničkih predmeta, kakvom oštricom ili neizbrisivom bojom i dalje upisuju svoje imena "radi uspomene", ili kopaju obojeni malter s raznih delova naslikanog tela, da bi ga, iz sujeverja, upotrebili "kao lek".

Dešava se, čak da se nestručnom restauracijom originalni spomenici nesvesno upropašćuju, u najboljoj nameri. Tako su još ranije oštećene mnoge freske, pa i druge slike visokog umetničkog kvaliteta, koje su naprosto premazivane novim "lepšim" slikarstvom. Izvesni delovi porušenih hramova proizvoljno su prezidivani na način koji se svideo građevinaru. Razni tehničari, inženjeri, pa čak i urbanisti ili arhitekti, s nedovoljno razumevanja su pristupili nepokretnim spomeničkim vrednostima, uništavajući ih pokatkada ako bi neke od njih smetale ostvarenju njihovih zamišljenih poduhvata. O arhivskoj građi najmanje se vodilo računa. Nju je retko ko i smatrao spomeničkim dobrom. Najčešće je odlazila u preradu ili u otpad kao sirovina ili se po tržnicama njome zavijalo povrće.

Pored ovih spoljnih činilaca čovek je često ostajao bespomoćan. I ono malo što je moglo da se uradi, nije uvek činjeno. U bilo kom našem kraju, naročito pod Turcima, seljak stvarno i nije bio u mogućnosti ma šta da preduzme. Poštovao je svoje starine i smatrao ih svetinjama, ali to je bilo sve. Međutim, počev još od kasnijih godina srednjeg veka, istovremeno sa podizanjem novih spomenika počela je, najpre stidljivo, a zatim sve glasnije aktivnost na zaštiti i čuvanju spomenika kulture.

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE

Istorijski razvoj zaštite. Gotovo jednovremeno s nastankom prvih manastira u srednjovekovnoj Srbiji potekla je i briga o njihovoj zaštiti. O tome svedoče pojedine odredbe Studeničkog tipika svetog Save, još s početka XIII veka, Svetostefanske povelje kralja Milutina, s početka XIV veka, prvi popis crkvenih dragocenosti u riznicama Studenice, Žiče i Pečke patrijaršije, kao i one odredbe Dušanovog zakonika, iz sredine XIV veka, koje proširuju svoju nadležnost i u pogledu opravke gradskih zidina i ostalih spomenika.

Iz vremena ropstva pod Turcima nastavlja se svojevrsna briga o spomenicima kulture, ali na nešto izmenjen način. Iz ugroženih krajeva, južno od Save i Dunava, spasavaju se pojedine pokretne crkvene vrednosti prebacivanjem na sever i njihovim smeštanjem u novopodignute bogomolje, dopirući i do Sent Andreje, zajedno sa moštima kneza Lazara, dok se, naročito tokom XVIII veka, u nešto povoljnijim okolnostima, preduzimaju zamašnije opravke, dogradnje i ukrašavanja mnogih manastirskih zdanja koja pripadaju staroj postojbini.

Intenzivniju organizovanu aktivnost susrećemo u tek oslobođenim krajevima Srbije tokom cele prve polovine XIX veka. Učeni ljudi, ovoga puta svetovni, pokreću pitanje proučavanja i zaštite starina. Prvenstveno za vlade Miloša Obrenovića vrši se popis stanja crkava i manastira (1836. godine). Zauzimanjem popecitelja, poznatog književnika **Jovana Sterije Popovića**, obnaroduje se i prva naredba o zabrani rušenja starih gradova i drugih spomenika (1844. godine). Pristupa se većim popravkama pojedinih manastira. Tokom druge polovine stoleća sličnu poslenost sprovodi Srpsko učeno društvo (1881. godine). Osniva se Srpsko arheološko društvo i pokreće časopis

"Starinar", koji izlazi već skoro 90 godina.

U prve četiri decenije našeg stoleća preduzimaju se u Srbiji još značajniji poduhvati od strane države i crkve, uglavnom preko Narodnog muzeja u Beogradu i drugih kulturnih, naučnih i prosvetnih ustanova. Između dva svetska rata dolazi i do veoma stručnih zaštitnih intervencija, pa i do obnove polusrušenih, veoma oronulih ili vremenom izmenjenih arhitektura mnogih srednjovekovnih zadužbina.

Iako, po završetku Prvog svetskog rata novostvorena Jugoslovenska država nasleđuje i sve spomenike kulture koji su, kao što smo se uverili, po raznim njenim krajevima odolevali vremenu pod do tada veoma neujednačenim uslovima, interesovanje i razumevanje za njih biva sve jače. Kulturni radnici posvećuju spomenicima sve više vremena. Proučavaju ih i obnavljaju, ali, svi se ovi radovi obavljaju, uglavnom, iz skromnih sredstava naučnih akademija, univerziteta, muzeja ili verskih ustanova. Razumevanja kod vlasti još uvek je malo. Teško odobreni krediti su nedovoljni. Ovaj rad nema još nikakve zakonske osnove i zasniva se, u znatnoj meri, na dobroj volji pojedinaca. Ni sam kler nije baš raspoložen prema donošenju ovakvog zakona, plašeći se da mu se ne ograniči vlasništvo, pa možda i ne oduzmu hramovi.

Postojale su, istina, izvesne zakonske odredbe u pogledu zaštite šuma i nacionalnih parkova, a u građevinskom zakonu bili su utvrđeni i principi čuvanja pojedinih građevina, ambijenata i arhitektonskog nasleđa u starim gradovima, ali je sve to bilo nedovoljno i neefikasno. Za uništenje nekog spomenika, u stvari, još uvek niko nije odgovarao.

Pa i pored svega, pozitivni naponi pojedinih dobronamernika bili su sve brojniji. Došlo se najzad do uverenja da je potrebno stvoriti jedno takvo telo koje bi na sebe preuzelo brigu o zaštiti kulturnih dobara u Jugoslaviji. Već spremljeni Zakon o čuvanju starina koncipiran po najsavremenijim načelima, koji je do tada u više navrata odbacivan od strane Narodne skupštine, trebalo je konačno da bude izglasan. Međutim, njegovo donošenje omeo je Drugi svetski rat, kada su nastala strahovita i masovna uništavanja, tako da je nova Jugoslavija po oslobođenju zemlje zatekla u tom pogledu još teže stanje.

Najzad, shodno ustavnim odredbama, samo nekoliko meseci po završetku rata, obnarodovan je Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti (1945. godine). Sve starine (pokretne i nepokretne) koje su proglašene spomenicima postaju opštenarodno dobro, ostajući pri tome i dalje u vlasništvu i na korišćenju onih kojima su i do tada pripadale. Na ovakvim spomenicima ne smeju se preduzimati nikakve mere koje bi uništile ili izmenile njihova spomenička svojstva niti se mogu vršiti druge bilo kakve intervencije bez prethodnog odobrenja merodavnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Pored toga, zaštićeni predmeti ne smeju se izvoziti u inostranstvo, saglasno i sa carinskim propisima.

U republikama su osnovani zavodi za zaštitu spomenika kulture i zavodi za zaštitu prirode. Vremenom je u republikama, pokrajinama, regionima, srezovima i gradovima, odnosno opštinama, obrazovano više zavoda, a i jedan institut saveznog značaja. Na početku, rad republičkih a potom i ostalih zavoda,

svedenih na mali broj stručnjaka, sastojao se uglavnom u ukazivanju najnužnijih zaštitnih intervencija i u popisu i vrednovanju raznovrsne kulturne baštine širom zemlje. Pored ostalog, došlo je i do značajnih arheoloških i slikarskih otkrića. Ubrzo se prešlo na složenije i zamašnije konzervatorsko-restauratorske poduhvate, čime su čitavom nizu objekata spasena a u pojedinim slučajevima i vraćena oštećena, pa i znatno uništena, spomenička svojstva. U najnovije vreme mnogi spomenici, koji se zbog svojih istorijskih, umetničkih, tehničkih i drugih vrednosti smatraju kao kulturna dobra od posebnog značaja za društvo, osposobljavaju se da služe kulturnim potrebama zajednice, podrazumevajući pod ovim pojmom i njihovo uključenje u turizam, počev od onih najstarijih pa do kulturnih vrednosti našega vremena.

U najnovije vreme, odlukom Skupštine Republike Srbije utvrđena su nepokretna i kulturna dobra od izuzetnog značaja i ona od velikog značaja za Republiku. Na taj način su određeni spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta ozvaničeni i od strane najviših organa u Republici.

U Jugoslaviji su danas u važnosti republički i pokrajinski zakoni o zaštiti kulturnih dobara i čitav niz odgovarajućih odredaba u drugim zakonima, u cilju usaglašavanja složenih postupaka koje postavljaju kulturna dobra uopšte.

Ovako šire shvaćena zaštita spomenika kulture, u njihovom istorijskom i prirodnom okviru, doprinosi i zaštiti čovekove sredine, danas tako ugrožene a svakome neophodne.

Zakon o zaštiti kulturnih dobara. Sada važeći zakon o zaštiti kulturnih dobara je zakon koji reguliše vrste, kategorije kulturnih dobara, zatim postupke, principe i brigu o zaštiti ovih dobara. U Zakonu o zaštiti kulturnih dobara (u Jugoslaviji, Službeni list, SRJ) razlikuju se sledeće definicije i vrste kulturnih dobara:

Kulturna dobra su stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture od opšteg značaja. U zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava kulturna dobra se dele na sledeće:

1. **Spomenici kulture** su građevinsko-arhitektonski objekti i njihove celine, drugi nepokretni objekti i njihovi delovi i dela monumentalnog i dekorativnog slikarstva, vajarska, primenjenih umetnosti i tehničke kulture od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.

2. **Prostorne kulturno-istorijske celine** su delovi urbanih ili ruralnih naselja i prostori sa više nepokretnih kulturnih dobara koji čine ambijentalne celine i od posebnog su kulturnog i istorijskog značaja.

3. **Arheološka nalazišta** su delovi zemljište koji sadrže ostatke gređvina i drugih nepokretnih objekata, kao i pokretni predmeti iz ranijih istorijskih doba, a od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.

4. **Znamenita mesta** su prostori vezani za događaje od posebnog značaja za istoriju, područja sa izraženim elementima prirodnih i radom stvorenih vrednosti, spomen grobovi i groblja, druga spomen obeležja podignuta radi trajnog čuvanja uspomene na značajne događaje, ličnosti i mesta iz istorije, a od

posebnog kulturnog i istorijskog značaja.

5. **Umetničko-istorijska dela** su predmeti ili grupe koji samostalno ili zajednički imaju poseban značaj za upoznavanje istorijskog, kulturnog, naučnog i tehničkog, kao i prirode i njenog razvitka, bez obzira na to gde su nastali i gde se nalaze.

6. **Arhivsku građu** čine izvorni i reprodukovani pisani, crtani, štampani, fotografisani, filmovani, mikrofilmovani, fonografisani ili na drugi način zabeleženi dokumentarni materijal od posebnog značaja za nauku, kulturu i druge društvene potrebe.

7. **Filmsku građu** čine negativ i kopija filma, original i kopije video trake i drugi nosači slike i tona, i sav drugi filmski materijal i dokumenti.

8. **Stare i retke knjige** sačinjavaju rukopisi, rukopisne i štampane knjige, periodika i drugi bibliotečki materijal nastao do kraja XIX veka, retke knjige iz XX veka i drugi materijal koji svojim sadržajem, umetničkim, kulturnim i istorijskim vrednostima predstavlja značajan doprinos razvoju, širenju i proučavanju kulturne i naučne misli.

Tehnike i postupci zaštite kulturnih dobara. Zaštita kulturnih dobara je pojam koji podrazumeva ne samo zaštitu postojećeg stanja kulturnih dobara, već podrazumeva i sve moguće intervencije na ovim dobrima u cilju njihove obnove, poboljšanja, boljeg korišćenja, jednom rečju približavanja ljudima. Osnovne tehnike i postupci na zaštiti kulturnih dobara su:

1. **Konzervacija** - zaustavljanje toka propadanja spomenika kulture u stanju u kojem se našao spomenik u momentu kada je doneta odluka o zaštiti.
2. **Restauracija (obnova)** - obnova pojedinih delova, onakvi kakvi su bili, a kod kojih je vremenom vršena izmena.
3. **Rekonstrukcija** - potpuno obnavljanje, čak i izgradnja spomenika na nivo kakav je bio.
4. **Revitalizacija (oživljavanje)** - je specifičan i vrlo savremen način zaštite spomenika koji se direktno odražava na bolje korišćenje, izgled, a sastoji se u osmišljavanju čitavog niza aktivnosti (muzejskih postavki, povremenih izložbi, scenskih predstava i drugih kulturnih događanja, koja sva imaju za cilj prikazivanje života kulturnog dobra iz vremena njegovog aktivnog postojanja.
5. Postoje i drugi mogući zahvati u istorijskoj sredini koji se preduzimaju u cilju očuvanja kulturnih dobara i njihovo vrednovanje u savremenom životu. Jedan od takvih postupaka je i **izmeštanje** spomenika sa prvobitne lokacije, a koje je neophodno zbog izuzetnih društveno opravdanih razloga. Primer je izmeštanje spomenika kulture Đerdapa-Trajanove table, Lepenskog Vira, koje je bilo "nužno", po savremenim potrebama i shvatanjima, radi izgradnje hidroelektrane Đerdap.

Najvrednija kulturna dobra u Jugoslaviji su pod najvišim režimom zaštite

nacionalnog nivoa ili su uvrštena u svetsku kulturnu baštinu, pod zaštitom UNESCO-a. Pod zaštitom UNESCO-a, organizacije Ujedinjenih nacija koja se brine o zaštiti kulturne baštine, u sadašnjoj Jugoslaviji su četiri kulturna dobra i to:

1. Grad Kotor i Bokokotorski zaliv;
2. Manastir Studenica;
3. Stari Ras i Manastir Sopoćani;
4. Durmitor i Tara, kao prirodne celine, ali i kao prostori bogati kulturnom baštinom.

Ova dobra zaslužuju najvišu brigu i pažnju naše stručne javnosti, ali zaslužuju i da budu tako zaštićena uređena i opremljena da njihova kulturološka i turizmološka valorizacija ne ugroze osnovne vrednosti, a istovremeno omogućiti velikom broju posetilaca upoznavanje i doživljavanje njihovih vrednosti.

MUZEJI I GALERIJE

U toku praćenja razvoja likovnih umetnosti kroz prostor i vreme uočili smo da se brojni pokretni predmeti spomenika kulture ne nalaze više na mestima na kojima su nastali. Brojni pronađeni predmeti su izučeni, sortirani i smešteni u posebne zgrade, institucije kulture, koje se većinom nalaze u velikim gradskim centrima, ređe na mestima pored nalazišta, a koje se nazivaju muzejima. Većina savremenih turista uz rekreaciju u toku turističkih putovanja želi da upozna kulturne vrednosti kraja u kome boravi, a mnogi preduzimaju putovanja u Pariz, London, Rim, Petrovgrad da bi upoznali kulturne ustanove tih najvećih kulturnih centara na svetu. Država najbogatija muzejima i galerijama je Italija, upravo zbog umetničkih škola koje su u prošlosti tamo radile. Kulturne institucije doprinose turističkoj vrednosti pojedinih mesta, a zahvaljujući turizmu povećavaju broj svojih posetilaca, stiču popularnost i ispunjavaju svoju kulturno obrazovnu funkciju.

Muzeji su naučno-prosvetne ustanove koje prikupljaju, proučavaju, čuvaju, obezbeđuju i izlažu, dakle valorizuju predmete i pisane izvore, pre svega iz arheologije i umetnosti, a koji su od istorijskog, etnografskog, umetničkog, prirodnjačkog, tehničkog ili drugog kulturnog značaja.

Reč muzej ima svoj izvor u grčkoj reči "museion", kako je nazvan hram u Atini posvećen muzama - zaštitnicama nauke i umetnosti.

Za razliku od muzeja kao kompleksnih institucija, **galerije** su zbirke umetničkih slika privatnog ili javnog karaktera, koje ponekad mogu da po značaju i veličini dostignu muzeje (Tretjakovska galerija u Moskvi, Galerija impresionista u Parizu, ili Galerija Matice srpske u Novom Sadu). Inače galerije (od neolat. reči galeria) su bile dugačke dvorane u nekadašnjim plemićkim dvorcima namenjene za svečanosti i velike prijeme, kao što je Dvorana ogledala

u Versaju. Takve galerije su bile ukrašavane umetničkim predmetima, te iz toga proističe njihovo današnje tumačenje kao zbirke umetničkih predmeta.

RAZVOJ MUZEJA

Najstarija zabeležena pojava prostorije u kojoj su bile izložene slike u Evropi, bila je galerija Poliglotovih radova na ulazu u Propileje na atinskom Akropolju. Svedočanstvo o toj prvoj pinakoteci (zbirci slika) iz V veka p.n.e. ostavio je Pausanije. Među najpoznatije zaštitnike umetnika spada Rimljanin **Mecena** (vreme cara Avgusta, I vek p.n.e.) po kome se dobrotvori i pokrovitelji umetnika i književnika još i danas nazivaju tim imenom. Kolekcionarstvo je bilo zastupljeno tokom cele istorije, pa čak i putem osvajачkih ratova. U I veku p.n.e. u Rimu za publiku je bila otvorena i prva privatna zbirka. Pesnik, istoričar i govornik Asinijus Polio otvorio je prvu javnu kolekciju umetničkih predmeta. Pad antičkog carstva, seoba naroda, ikonoborstvo, krstaški ratovi uništavali su čuvane i sakupljane dragocene predmete. U srednjem veku istaknuto mesto u sabiranju dragocenosti imali su vladari i hrišćanska crkva. To su bile velike privatne kolekcije. Kriterijumi sakupljanja bili su, pre svega lični ukus i iskustvo. Cilj sakupljanja je imao povod u ljubavi i strasti prema određenoj vrsti predmeta, ali i u težnji da se iskaže društveni prestiž. U XVI, sve više u XVII i XVIII veku privatne zbirke počinju da se otvaraju za uži ili širi krug posetilaca, prerastajući u zbirke javnog karaktera. Privatne kolekcije dobijaju sve češće i posebno namenjene građevine za njihovo čuvanje i razgledanje. U svemu tome se već naslućuju oblici pravih muzeja do kojih se stizalo zaslugom velikih i značajnih pojedinaca.

Revolucionarni datum u istoriji muzeja bila je Francuska revolucija. Nacionalni Konvent je 1791. godine odlučio da se u Luvru centralizuju, sakupe i smeste, predmeti iz naučnih i umetničkih zbirki. Dve godine kasnije donet je dekret o proglašenju carskih zbirki narodnom svojinom. Istovremeno, Luvr je, kao **Muzej Republike**, (Musee de la Republique) otvoren za posetioce. Tokom XIX veka i muzeji u drugim zemljama su postajali ustanove za koje se brinu društvo i država. XX vek je vreme intenzivnog otvaranja novih, uređenja starih muzeja i savremenog uređenja i prezentacije bogatih muzejskih zbirki. Muzeji su danas postali vrlo značajne, popularne ustanove u koje uđe svaki čovek sa osnovnim kulturnim navikama.

Različiti po vremenu i načinu postanka, različiti po veličini, sadržaju i nameni muzeji sveta čine veoma interesantno, ali i obimno polje za proučavanje i ispitivanje. Muzeologija kao nauka o muzejima se bavi pitanjima lokacije i arhitekture građevina muzeja, njihove uređenosti i opremljenosti, načinu izlaganja i čuvanja predmeta, njihovog sortiranja i adekvatne prezentacije posetiocima. Takođe je muzeologija izvršila i klasifikaciju muzeja na više tipova, a na osnovu primene različitih kriterijuma.

TIPOLOGIJA MUZEJA

Muzeje je moguće razlikovati i deliti na osnovu više kriterijuma.

1. Prema načinu iskorišćavanja onog što rade i pružaju društvu postoje tri grupe muzeja:

- muzeji saloni - u zapadnoj Evropi u kojima vlada salonska atmosfera namenjena eliti, muzeji koji su opremljeni salonskim izložbama,
- muzeji klubovi - u Americi u kojima je orijentacija da se odlazak u muzej ne svede isključivo na kontakt sa njegovim izložbama, već da se u njemu provede izvesno vreme uz niz drugih ugodnosti kao što su restoran, park, filmske projekcije...
- muzeji škole - u Rusiji koji imaju za cilj da služe ogromnom broju posetilaca u prosvetno-obrazovnom smislu.

2. Sledeće grupisanje muzeja je na osnovu područja koje pokrivaju:

- državni ili nacionalni,
- regionalni ili zavičajni i
- gradski muzeji.

Dok je zadatak narodnog muzeja da prikuplja materijal i podatke o materijalnoj i duhovnoj kulturi jednog naroda, jedne etničke celine, tj. jedne države, ovi drugi se odnose na manje administrativne teritorije- regije, a gradski na šire i uže područje većih naselja, gradova.

3. Podela muzeja na osnovu specijalizacije muzejskog sadržaja razlikuje:

- Kompleksni tip muzeja - koji se odnosi na sve one muzeje sa zbirkama i odeljenjima bez užeg usmerenja.
- Specijalizovani tip muzeja - se odnosi na veći broj različitih muzeja u kojima je izvršena specijalizacija muzejskog sadržaja. U ovu grupu muzeja spadaju: umetnički muzeji, istorijski, etnografski, arheološki, prirodnjački, tehnički i mnogi drugi.

4. U odnosu na poreklo predmeta koje sakupljaju i čuvaju, mogu se izdvojiti dve velike grupe muzeja:

- Prirodnjački - sakupljaju objekte iz prirode u onakvom stanju i obliku kakvi su u prirodi nađeni, često su kompleksni, ali ima i izdvojenih posvećenih pojedinim granama prirodnih nauka: botanici, zoologiji, paleontologiji, geologiji...
- Humanistički muzeji ili muzeji kulture - sabiraju i čuvaju objekte, predmete koji su nastali kao rezultat ljudskog rada. I u ovoj grupi izdvajamo različite, a posebno su interesantni oni koji se formiraju na otvorenom

prostoru: istorijski i vojni, etno-parkovi, memorijalni i tehnički muzeji.

Veoma interesantni i specifični etnografski muzeji pod vedrim nebom su etnoparkovi, kao npr. selo Skanzen u Švedskoj sa seoskim drvenim kućama i ljudima koji u starim nošnjama žive, bave se delatnostima u polju i u radionicama kućne i zanatske radinosti, ili etno-park kod Sent Andreje u Mađarskoj. Vojni muzeji su u stvari istorijski muzeji. S obzirom na brojnost i značenje koje imaju izdvajamo tip memorijalnih muzeja. To su muzeji posvećeni ličnostima koje su za sobom ostavile dragoceno i zaslužno umetničko, književno, političko delo itd. Tehnički muzeji isto pripadaju specijalizovanom tipu muzeja koji predstavljaju razvoj pojedinih oblasti ljudskog znanja, usko usmereno usavršavanje i poznavanje pojedinih oblasti naročito nauke.

Najpoznatiji muzeji sveta. Na ovom mestu se, naravno ne mogu navesti svi značajni muzeji sveta. Samo Pariz ili Rim imaju više muzeja, muzejskih postavki i galerija nego što se može obići ili videti u toku jedne nedelje. Nema većeg grada u svetu koji nema najmanje jedan kompleksni muzej. Zbog toga će ovde biti navedeni samo pojedini, možda najbogatiji i najpoznatiji muzeji, kao primer koliko je velika kulturna baština sačuvana u muzejima sveta.

PARIZ - Luvr, (najstariji, jedan od najvećih), Versaj, Muzej impresionista, i mnogi drugi muzeji i galerije;

LONDON - Britanski muzej i biblioteka, (jedan od najbogatijih), Nacionalna galerija, Muzej voštanih figura Madam Tiso, Viktorijin i Albertov, mnoge galerije;

RIM - Vatikanski (jedan od najbogatijih);

FIRENCA - Arheološki, Galerija Ufici (pinakoteka); *Galerija Riti*

BERLIN - Državni;

BEČ - Istorijski (pinakoteka); *Islozba slika*

MADRID - Prado, jedan od najbogatijih skupocenim slikama; Eskorijal;

ATINA - Nacionalni, Arheološki;

KRIT - Kandijski muzej;

AMSTERDAM - Državni muzej;

DREZDEN - Galerija slika;

MOSKVA - Tretjakovska galerija;

PETROVGRAD - Ermitaž (jedan od najvećih, palate u dužini od 1 km, 400 sala, 3 miliona predmeta);

NJUJORK - Metropolitan, jedan od najvećih van Evrope; Muzej moderne umetnosti; Gugenhajmov;

VAŠINGTON - Nacionalna umetnička galerija;

BOSTON - Umetnički muzej;

ČIKAGO - Muzej tehničkih dostignuća, Istorijski, Umetnički muzej;

Prirodnjački;

TOKIO - Nacionalni;

KAIRO - Arheološki egiptološki i mnogi drugi.

Muzeji u Jugoslaviji. Srazmerno veličini, istorijskom, kulturnom i

umetničkom značaju i u našoj zemlji je osnovano mnogo različitih muzeja u kojima se čuvaju vredni predmeti, pre svega iz istorije naših naroda. Među najznačajnijim su sledeći:

BEOGRAD: Narodni - najstariji u Srbiji, osnovan 1844. godine, kompleksnog karaktera i prikazuje razvoj kulture i umetnosti Srbije od praistorije do danas, a sadrži i tematske zbirke domaće i strane likovne umetnosti. Pored Narodnog u Beogradu su još: Vojni na Kalemegdanu, Etnografski, Muzej grada Beograda, Muzej primenjene umetnosti, Muzej Srpske pravoslavne crkve, Vukov i Dositejev muzej, Muzej Nikole Tesle, Muzej strane umetnosti, Jevrejski istorijski muzej i drugi.

NOVI SAD - Muzej Vojvodine, prvobitno Muzej Matice srpske, osnovan još 1847. godine sada sa arheološkom, kulturno-istorijskom i etnografskom zbirkom, pre svega iz istorije i kulture Vojvodine; Galerija Matice srpske, Spomen zbirka Pavla Beljanskog, Muzej Novog Sada.

Zmajev muzej, Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici, Narodni ili zavičajni muzeji u većim gradovima - Kragujevac, Kruševac, Niš, (jedan od najbogatijih u Srbiji, i Muzej Srpske pravoslavne crkve), Subotica, Sombor, Vršac, Zrenjanin, Zaječar, Čačak, Valjevo i drugi.

DELATNOST MUZEJA

Postoje dve osnovne vrste zgrada u kojima se muzejske zbirke čuvaju i izlažu. To su ili istorijske zgrade, obično raskošnih arhitektonskih oblika, koje se sticanjem okolnostima namenjaju muzejima ili su to građevine još u projektu namenjene, specijalno građene za muzeje (sl. 183.). Na primer, Narodni muzej u Beogradu smešten je u zgradi bivše banke, a Istorijsko-umetnički muzej je građen u duhu neorenesansne i neobarokne arhitekture Italije.

Lokacija zgrade je veoma bitna za rad muzeja. Zgrada treba da je daleko od vojnih i značajnih privrednih objekata. Mora da bude ostvarena dobra komunikacija sa muzejom pod čime se podrazumeva lak pristup za vlasnike automobila i turističke autobuse, a za druge posetioce dostupne linije javnog gradskog saobraćaja. Moderne muzejske zgrade često se grade na izolovanim prostorima obično u ambijentu parkovskog prostora, što obezbeđuje veću sigurnost od prenošenja požara sa okolnih zgrada i lakšu kontrolu od pokušaja krađe.

Osnovni sadržaj svakog muzeja su izložbene prostorije, međusobno povezane, dobro osvetljene prirodnom ili veštačkom svetlošću, opremljene i uređene tako da posetioци na najbolji način mogu da se upoznaju sa muzejskim postavkama (sl. 184.). Veći muzeji pored izložbenih dvorana sa stalnim postavkama imaju izdvojenu prostoriju za povremene izložbe. Na ulazu u izložbene prostorije postoji niz pratećih prostora: mesto za prodaju ulaznica, mesto dobijanja informacija, garderoba za odlaganje suvišnih i nedozvoljenih predmeta, štand za prodaju razglednica, dijapozitiva i publikacija, sanitarni uređaji i mogućnost osveženja u bifeu ili restoranu. Oni imaju i odvojene prostore

za držanje predavanja, naučnih skupova i biblioteku sa čitaonicom. Tamo gde posetioci ne ulaze nalaze se prostorije za administraciju i stručne službe, direkcija, uprava muzeja, kabineti stručnjaka-kustosa, radionice i laboratorije, depoi za čuvanje neizložene muzejske građe.

Rad muzeja. Muzeji *sakupljaju* predmete "in fondo", znači pokretne objekte koji iz različitih razloga treba da promene ambijent života. Muzejsku vrednost može imati i niz objekata koji nisu i ne moraju biti u muzejima i obrnuto može se dogoditi da se u muzeju nađu objekti koji ne zadovoljavaju kriterijume muzejske vrednosti. Muzejski predmet bi morao biti dokument prvog reda, tj. izvor autentičnih informacija.

Svi predmeti sakupljeni u muzeju *čuvaju se* ili u izložbenim prostorijama, kao stalne postavke ili u depoima. Depoi su prostorije u muzejima gde se čuvaju neizloženi predmeti te one treba da budu prostrane, suve, promajne, relativno svetle. Svakodnevno dejstvo raznih agenasa, mikroklima sa uticajem svetlosti, vlažnosti, promena temperature, fizički i hemijski procesi u samim predmetima stalna su opasnost za muzejsku građu. Ponekad predmetima u muzeju prete i katastrofalne promene kao što su ratna razaranja, požari i poplave. Ali i ako dođe do rata predmeti iz muzeja sklanjaju se na sigurno mesto (npr. iz muzeja u Vukovaru predmeti su preneseni u Novi Sad). Pakuju se u specijalne kese, kutije, u kojima se održavaju odgovarajući mikroklimatski uslovi.

Razlikuju se tri oblika *proučavanja* (tretmana) muzejskih predmeta: 1. objektivno ispitivanje stanja i osobina materijala muzejskih predmeta, 2. konzervatorske i restauratorske intervencije, i 3. održavanje uslova čuvanja predmeta u depoima ili u izložbenim prostorima, a sve u cilju zaštite i čuvanja ovih dragocenosti za budućnost.

Izložbene prostorije su one sa kojima posetioci dolaze u kontakt, one su često sinonim za muzej. Zbog toga se uređenju ovih prostorja mora posvetiti posebna pažnja. Predmeti se postavljaju po logičnom redu, prostorije treba da budu svetle, provetrene, prijatne. Posetioci treba da budu vođeni utvrđenim redosledom kazivanja (strelice, natpisi, brojevi, pregrade, cvetne oaze). Pri tome treba misliti i na zamor, zbog čega, ne samo pred remek delima, ugodna sedišta treba da pruže kratak predah ili dugo posmatranje dela izložbe. Ali ipak publici treba ostaviti da bira između dirigovanog kretanja i tempa prema ličnim željama i potrebama.

Povremene izložbe, koje se organizuju u muzejima predstavljaju značajno osveženje za ljubitelje muzeja i podsticaj za ponovni dolazak. Mogu biti monografske izložbe koje prikazuju opuse velikih ili manje poznatih autora, a tematskim izložbama mogu se prikazati neke tehnike (kovnice, novac), žanrovi (portret, mrtva priroda), oblici komunikacija, dragocenosti... Kroz lokalnu, nacionalnu i međunarodnu razmenu, muzeji prihvataju izložbe drugih muzeja, ali šalju i svoje zbirke. Slanje materijala van matične muzejske kuće vezano je za ozbiljne probleme: promena mikroklime objekta, uslovi prezentacije u drugim zgradama i u izmenjenom podneblju, posebno pitanje transporta. Ta premeštanja materijala skrivaju mnoge opasnosti, a ambalaža za ovakva

putovanja muzejskih predmeta je veoma skupa. Kada se izložbe organizuju u drugim zemljama obično se sklopi ugovor da ta država garantuje sigurnost ili se osiguraju predmeti. Za vreme povremene izložbe praktikuje se da se organizuju predavanja, okrugli stolovi itd. u vezi sa datom temom.

Marketing (istraživanje tržišta, osmišljavanje interesantnih programa, propaganda, prodaja) muzeja je svakako značajan. Zasniva se na korišćenju rezultata sopstvenih ili istraživanja drugih. U ukupnom marketingu muzeji su najviše uradili na propagandi, upotrebom pre svega klasičnih sredstava propagiranja i publikovanja putem plakata, kataloga, prospekata, vodiča, informatora, pokretanja štampe, radija i televizije, kao i ostvarivanja poseta školske omladine, radnih kolektiva. Publikacije posvećene muzejima, ukoliko su visokog kvaliteta, predstavljaju jedno od najmoćnijih sredstava za upoznavanje široke publike sa sadržinom istorije, proizvoda ljudskog duha i umetničkog nadahnuća. One su istovremeno, moćno sredstvo za savlađivanje nepoverenja javnosti prema muzejima, nepoverenja nastalog usled nepoznavanja uloge i korisnosti takvih institucija. Čitalac upoznaje umetničko delo gledajući reprodukcije, a čitajući tekst saznaje najbitnije podatke o delu, istoriji njegovog stvaranja, estetskoj vrednosti i sadržini i na taj način se stimuliše za direktni kontakt. Dobri turistički vodiči, kao i katalogi-vodiči samih muzeja vrlo detaljno upućuju posetioce šta i kojim redom da obilaze. Usavršenost tranzitorske tehnike omogućila je proizvodnja malih ručnih magnetofona, gde su uputstva i objašnjenja vodiča ili kustosa snimljena na traku, pa se sa iznajmljenim magnetofonima, u tempu okretanja trake, po muzejima sveta već kreću kolone muzejske publike. Muzej u Nantu u Francuskoj je predvideo da se zbirke pregledaju iz fotelje pokretnih liftova, čime je problem cirkulacije potpuno nestao. S druge strane muzeji u Americi omogućavaju posetiocima različit direktan kontakt sa predmetima, igru, odmor, opuštanje, probu.

Muzej je trezor, čuvaonica predmeta značajnih za nauku, društvo, umetnost. Saznanja o muzejskim objektima sticala su se preko publikovanja materijala, u katalogima i časopisima, to je bila forma informacija o muzealijama. Savremeni život otvorio je neslućenu primenu različitih vidova informisanja i komuniciranja: radio, štampa, televizija, film, fotografija, i tako postaje sve jasnije da se u muzej ovakav kakva je i ne mora otići, mada za uvek ostaje da direktan kontakt mnogo više znači. Taj direktni kontakt između umetničkog blaga u muzejima i posetilaca se ostvaruje kroz posete, putovanja, odnosno kroz turizam. Tako je odmah uočljivo da je turizam danas, nezamisliv bez muzeja, kao i da su posete muzeju nezamislive bez turizma.

OBLIKOVANJE I UREĐENJE SPOMENIČKIH PROSTORA¹

Posmatrajući naše spomeničko nasleđe, pre svega ono koje ima svoje prostorne odlike, uočavamo ne samo raznovrsnost njihovog porekla i oblika i različit stepen njihove očuvanosti, već i raznorodan način na koji se tim spomenicima prilazi u pogledu njihove zaštite, njihovog uobličavanja i njihovog turističkog uređenja.

Uobličavanje pojedinih spomenika i spomeničkih prostora u celini predstavlja jedan od krajnjih ciljeva njihove zaštite a njihovo turističko uređenje jedan od krajnjih ciljeva njihovog korišćenja. Pored sve složenosti koju svaki spomenik sobom nosi, on zahteva i od konzervatora i od turizmologa jedan određeniji, smireniji i potpuniji odnos, kao potrebu vremena kome pripadamo i dobu koje tek nastupa.

UOBLIČAVANJE SPOMENIKA I PROSTORA

Prilikom preduzimanja zaštitnih mera na bilo kom spomeniku kulture, pre svega postavljamo sebi pitanje da li želimo da mu samo zaustavimo tok propadanja (konzervacija) i na taj način mu produžimo vek ili nam želje idu i dalje, težeći da mu što je moguće bolje otkrijemo njegove izvorne vrednosti, da prikažemo njegov život i da ga, najzad, osposobimo za zadovoljenje kulturnih pa, prema tome, i turističkih potreba društva kome takvo kulturno dobro i treba da ostane.

U svetu postoje vrlo različiti pristupi, i primeri izvršenih intervencija na obnovi i prezentaciji kulturnih dobara. Kada su tokom Drugog svetskog rata bombe razorile pojedine gradove nisu bili pošteđeni ni njihovi spomenici. Prilikom obnavljanja ovih naselja javila se, sasvim prirodno, i delatnost na restauraciji pa i potpunoj rekonstrukciji pojedinih značajnijih spomeničkih vrednosti. Kao najtipičniji primer možemo uzeti stari deo Varšave, čija je obnova u sebi nosila i povraćaj ponosa i veličine teško ranjenog a ipak nepokorenog poljskog naroda. U pitanju je, dakle, bio čisto nacionalni momenat. Nasuprot prilično romantičarski naklonjenim Poljacima, prvenstveno kada je u pitanju bila njihova Varšava, Nemci

¹ Izmenjen rad: D. St. Pavlović: Uobličavanje spomenika i spomeničkih prostora. Zbornik zaštite spomenika kulture XXV, Beograd, 1977, 117-122.

su stvorili potpuno drugi, novi Berlin. Međutim, ipak su obnavljane i na svoj specifičan način modernizovane pojedine znatno uništene spomeničke vrednosti kakvih je bilo i u Drezdenu, u Minhenu ili u kom drugom gradu. Uz to, kao svedoke ratnih razaranja samo su konzervirane pojedine ruševine - crkve i javne građevine. Vredan je pažnje način na koji su Francuzi obnovili svoje gradove u Normandiji, uništene za vreme invazije. Zadržavajući samo nekadašnji urbanistički lik Sen Malo i ostalih varoši, podizane su nove savremene zgrade čije kamene fasade i škriljasti krovni pokrivači samo podsećaju na ranije objekte.

Kod nas ima takođe različitih primera. Ponekad je vršena potpuna rekonstrukcija, dok je Partizanska bolnica u Prijepolju, na primer, konzervirana baš kao ruševina, evocirajući ratne strahote koje su se u okviru njenih zidova odvijale. U slučaju katastrofalnog zemljotresa na Crnogorskom primorju 1979. godine, u Herceg Novom, Kotoru, Budvi, Ulcinju i u drugim gradovima, pristupilo se rekonstrukciji delimično uništenih ambijentalnih vrednosti. Do danas su obnovljeni najviše Budva i Herceg Novi, manje drugi gradovi, a Kotor, kao svetska kulturna baština još uvek čeka svoj naredni svetli period.

Postoje primeri da se država ponekad odluči u celini za izgradnju hidrocentrala i drugih privrednih giganata ili novih urbanističkih poteza, svesno žrtvujući pojedine spomenike koji bi ometali ovakve akcije. Tada se pojedine značajnije spomeničke vrednosti samo delimično spasavaju, pre svega izmeštanjem na druge lokacije. Mislimo pre svega na izmeštanje spomenika u Đerdapu (Lepenski Vir, Trajanova tabla i dr.), manastira Dobrićevo i Pive, Arslanagića mosta na Trebišnjici ili Tahir-begovog konaka u Peći. Vreme će pokazati koliko je koji od ovih velikih složenih poduhvata uspeo, ali je sigurno da Lepenski Vir nije proglašen svetskom kulturnom baštinom upravo iz razloga što je premešten sa prvobitne lokacije.

Međutim, kada je u pitanju **obnova davno porušenih** ili vremenom izmenjenih spomenika koje je naša generacija kao takve nasledila, tada je potrebno razrešiti dilemu: čuvamo li zatečeno ili želimo da obnovimo uništene vrednosti? Smemo li menjati što je vekovima steklo pravo opstanka i da li nam je dozvoljeno da jednom spomeniku kulture damo pečat našeg ličnog stvaralaštva i izraz našeg vremena? Sme li se uništavati istorija jednog spomenika i jesmo li u stanju da mu vratimo ono što je njegov stvaralac svojevremeno dao? Gde se nalazi granica između poštovanja pravih vrednosti i težnje da se generacijama koje nailaze novim sredstvima prikaže "što je nekada bilo"?

Moramo priznati da je na ova pitanja i razmišljanja veoma teško odgovoriti. U tom se pogledu još prilično luta i daju različita, često i protivrečna rešenja. Neosporno je da je nemoguće uopštavati odgovore jer su oni specifične prirode, zavisni od svakog pojedinog slučaja.

Samo u Srbiji, u poslednje vreme, preduzeto je dosta radova na delimičnoj ili potpunoj obnovi više ili manje porušenih hramova i celih spomeničkih prostora: Studenica, Mileševa, Stara Pavlica, Đurđevi Stupovi kod Novog Pazara, Sveti Nikola kod Kuršumlije, Gradac, i fruškogorskih manastira - Hopovo, Grgeteg, Jazak, Rakovica i drugih. Komentari stručnjaka su različiti. Moramo priznati da je pri ovim poduhvatima veoma teško i osetljivo iznaći pravu

meru i znati gde je potrebno zaustaviti se u restauraciji i rekonstrukciji, imajući večno pred očima što je moguće veći stepen poštovanja autentičnosti spomenika. Neosporno je da se u svakom od navedenih slučajeva rukovodimo ustaljenim savremenim principima zaštite u svetu, prema kojima su obnove ove vrste dozvoljene pa i preporučljive samo u slučajevima dok za to postoje sigurni dokazi i opravdani razlozi.

Dodamo li ovim težnjama i radove na restauraciji vremenom samo izmenjenih arhitektura, kakvih imamo još pre rata na Lazarici i Kaleniću, a posle rata na Bogorodici Ljeviškoj, Ravanici, Ljubostinji, Jošanici, Karađorđevoj Topoli i tolikim drugim, uvidećemo ipak i njihovu opravdanost. Ovo u toliko pre, jer je zbog određenih istorijskih zbivanja malo spomenika u nas, ostalo neporušenih a još manje neizmenjenih. U protivnom, teško bi bilo stvoriti bar približnu sliku o nekadašnjim spomeničkim vrednostima. A tim vrednostima u stanju smo na ovaj način da mnogo ubedljivije i uočljivije dokazujemo najviše domete naše nekadašnje arhitekture. U protivnom, ono što bismo postigli samo pisanim i slikanim ispravama pobuđivalo bi interesovanje samo naučne i stručne javnosti - uglavnom samo intelektualaca. Široke narodne mase, kojima pripada i turistička publika ostale bi na taj način lišene mnogih saznanja.

Osnovni problemi i principi uobličavanja spomenika. Neosporno je da prilikom uobličavanja bilo kog spomeničkog prostora **osnovni princip** mora biti da ta celina što više i što ubedljivije govori o svojim osnovnim vrednostima, o životu kroz koji je prošla, doprinoseći tako i zadovoljenju kulturnih, pa, prema tome, i turističkih potreba današnjice. Na konzervatoru je pre svega da te osnovne elemente vešto i skladno objedini, ne podređujući jedne na račun drugih, pogotovo ne kada je u pitanju vrednovanje spomenika kulture.

1. Često, predmet obrade postaju ne samo okolna **zatečena zdanja** koja ne moraju pripadati istom razdoblju već i ona **koja su tu nekada postojala**, a do čijih ostataka i tragova dolazimo putem arheoloških istraživanja i iskopavanja. Možda najtipičniji primer u tom pogledu pružaju Đurđevi Stupovi kod Novog Pazara, Sopoćani, Gradac i Lazarica, gde doskora jedino poznate crkve danas predstavljaju samo delove značajnih srednjovekovnih skupina u Srbiji. S druge strane, primer Studenice ukazuje na svu raznorodnost spomenika koji se u sklopu ovog manastira nalaze i na bogatstvo motiva kojima oni raspolažu.

2. Posebno pitanje predstavljaju ona **nalazišta** koja su danas **u sklopu savremenih naselja**. Njihove vrednosti nismo više u mogućnosti izdvojeno da posmatramo u prirodi koja ih je okruživala i sa njima činila nedeljivu celinu, već ih moramo obrađivati u zavisnosti od današnje sredine, prinuđeni gotovo uvek na manje ili veće ustupke, zavisno od vrednosti i starog i novog, kao i od razumevanja-uviđavnosti onih koji zastupaju jednu ili drugu stranu. To su pre svega mnogi antički lokaliteti koje otkrivamo tokom komunalnih i ostalih građevinskih radova. Njihova pojava izaziva niz poremećaja koji nameću i izmene

čitavih urbanističkih koncepcija. A to nije uvek lako ostvariti.

Ovom prilikom prisećamo se pre svih problema Sirmiuma, u sklopu Sremske Mitrovice. Trebalo je urazumiti nadležne i uravnotežiti mnoge interese da bi se došlo do današnjeg rešenja urbanog prostora i njegovog specifičnog lika koji još ni izdaleka ne predstavlja ono što bi mogao biti.

3. Specifičan i veliki problem predstavljaju privredni objekti u neposrednoj blizini spomenika. Svojevremeno, kada je birano mesto za podizanje kakvog većeg objekta, blizina kamenoloma i majdana plemenitijeg kamena predstavljala je veliko preimućstvo. Danas je to najčešće obrnuta pojava. Dalja njihova eksploatacija ugrožava spomenike jer detonacije izazvane miniranjem remete dalju postojanost konstrukcije, kao što se i vađenjem kamena obezvređuje prirodni ambijent. Bilo je veoma složeno i teško ubediti merodavne i iznaći druga rešenja za potpuno zatvaranje ili izmeštanje kamenoloma kod Manasije, Ravanice ili Sopoćana. Međutim, u pitanju Golupca, primitivna i bezobzirna eksploatacija priobalnog kamena još nije obuzdana. Tvrdava i deo prirodnog rezervata Đerdapa iz dana u dan veoma ubrzano propadaju na očigled svih, iako je za dalje korišćenje ovih kamenoloma nađeno i predloženo rešenje kojim bi bili svi zainteresovani zadovoljeni u ovom inače tako cenjenom području. I dalje se u tom pogledu treba neumorno boriti jer se ne bi smelo dozvoliti divljanje pojedinaca u jednoj organizovanoj sredini koja stiče prevashodno turističko obeležje. Kucnuo je poslednji čas za spas ove inače jedinstvene u svetu prirodne i spomeničke celine!

4. Rešavanje uvećanog motornog saobraćaja koji i inače iz dana u dan predstavlja sve veći komunalni problem, zahteva i poseban pristup kada su u pitanju spomenički prostori. Nije u pitanju samo stvaranje povoljnih uslova da bi se što bolje prišlo određenom spomeniku već i obrnuto, njegovo obezbeđenje od suviše bliskog prisustva motornih vozila. U interesu pravilnog doživljavanja spomenika neophodno je zadržati vozila na određenom odstojanju. Spomeniku treba prići peške i omogućiti njegovo postupno i mirno upoznavanje i sagledavanje, uz mogućnost nesmetanog snimanja.

Savremena urbanistička rešenja istorijskih jezgara pojedinih starih gradova sve više isključuju motorni saobraćaj iz okvira zidina, dozvoljavajući ga samo izuzetno, pod određenim uslovima. Pomoću parkirališta postavljenih na pogodnim perifernim tačkama moguće je rešavati saobraćaj, tim pre što su takve celine u našim uslovima relativno mali prostori. Budva, Kotor i drugi primorski gradovi i veći broj gradova sa očuvanim gradskim jezgrom u unutrašnjosti zemlje, već su u tom pogledu iznašli izvesna zadovoljavajuća rešenja koja se još uvek prilagođavaju svojim specifičnostima. Dobri primeri su Beograd, Novi Sad, Subotica, Kikinda, Sombor i još neki gradovi u Srbiji. Nažalost i u području pojedinih manastira i tvrđava uvlače se automobili kojima mesto tu nije. U njihovom i suviše neposrednom susedstvu prosecaju se magistrale koje ometaju mir spomeniku. Tako se danas vode dugi razgovori da bi se iznašlo povoljnije rešenje za jednu Ravanicu, ili Žiču na primer, dok se za put duž Dunava, u

području Smederevskog ili Golubačkog grada, još i ne pokušava sa određivanjem nekakve spretnije trase koja bi bila u stanju da povoljnije reši saobraćajne tokove i druge brige koje more ove tvrđave.

Drugi princip je da je zaštićenim prostornim celinama neophodno sačuvati osobena obeležja koja im pružaju prirodno-geografske odlike i urbano-spomeničke vrednosti, a ljudima u takvim sredinama obezbediti duhovni mir. Ukoliko su prostori koji mogu raspolagati takvim i njima sličnim osobenostima veći i prikladnije rešeni, utoliko su i vrednosti takvih površina značajnije. Tome se, uostalom, danas u celom civilizovanom svetu teži, jer se uvidelo da se zabrazdilo i suviše daleko, jer se i nesvesno skrenulo u dehumanizaciju prostora.

5. U ovom trenutku javlja se još jedan činilac, toliko savremen i prisutan, a ponekad problem za očuvanje spomenika. Zove se **turizam**. Sa stanovišta oblikovanja i korišćenja spomeničkih celina i te kako je značajan. Ljudi se sve više kreću i sve su više željni novih prostornih saznanja i doživljaja. U tom pogledu naša zemlja je sve privlačnija. Krivulja na grafikonima koji označavaju turistička kretanja u Jugoslaviji stalno je u usponu. Prirodne i spomeničke vrednosti u nas su takve da one večno pobuđuju domaće i strane turiste. Sve se češće organizuju tzv. "manastirske ture", obilazak pojedinih pećina i praistorijskih i antičkih nalazišta, starih gradova sa Jadrana, hodočašće mnogim istorijskim mestima vezanim pre svega za narodnooslobodilačku borbu. Da bismo tu invaziju ljudi zadovoljili i sa stanovišta materijalnih ugodnosti vezanih za svakodnevni život presecamo savremene puteve, podižemo moderne hotele, zidamo druge građevine i stvaramo raznovrsne turističke usluge.

Da li je sve što se čini uvek u skladu sa osnovnim vrednostima zbog kojih se takav turizam i razvija. Nismo u tome baš sigurni, jer često stvarajući novo uništavamo staro. Ne javlja li se opasnost da jednoga dana dostignemo pun turistički komfor koji ne bi više imao svog opravdanja. Turisti možda ne bi više imali mogućnosti da uživaju u našem do tada tako cenjenom i vrednom prirodnom i spomeničkom ambijentu. U ovom slučaju nameće se neminovnost aktivnijeg uključenja prirodnjaka i konzervatora i drugih stručnjaka u gotovo sve oblike turističkih poslenosti, kao što se, uostalom, postavlja i potreba aktivnijeg prisustva turizmologa i konzervatora u zaštiti životne sredine kojoj se naročito u poslednje vreme poklanja znatnija pažnja. Turističku klijentelu, a pre svega turističke radnike, treba vaspitavati u čitanju, cenjenju i korišćenju spomeničkih vrednosti svih vrsta. Od stepena njihovog obrazovanja i pravilnog razumevanja umnogome zavisi i sudbina spomenika.

Iz navedenih razloga i Međunarodna povelja o kulturnom turizmu (Brisel, 1976), preporučuje "da stručnjaci koji treba da učestvuju u izradi koncepcije uređenja i turističkog korišćenja kulturnog i prirodnog nasleđa treba da steknu znanje koje je prilagođeno prirodi i interdisciplinarnosti problema, te da od početka budu udruženi u programiranju i izvođenju prostornih planova razvoja i turističke opremljenosti".